

Στο πλαίσιο της σημερινής ημερίδας θα ήθελα να περιγράψω απλώς, να θίξω - και όχι ασφαλώς να αναλύσω διεξοδικά- μια σειρά από τα πολλά πράγματι ζητήματα που προκύπτουν (καθένα από αυτά θα χρειαζόταν ειδικότερη συζήτηση) στο ευρύτερο πεδίο της συνάντησης της ιστορίας της τέχνης με την ψηφιακή τεχνολογία, από τη σκοπιά μιας ιστορικού της τέχνης που εργάζεται σε μουσείο.

Οι σκέψεις μου αφορούν, πιο συγκεκριμένα, αφενός στη σχέση των ψηφιακών υποδομών με τη συγκέντρωση, την οργάνωση, τη διαχείριση αλλά και τη διάχυση της γνώσης και της πληροφορίας στο πλαίσιο ακριβώς ενός μουσείου που αφορά στην ιστορία της τέχνης, αφετέρου στη συμβολή της ψηφιακής τεχνολογίας στη διαδικασία της έρευνας, με τη συγκρότηση και την ανάπτυξη ανοιχτών ερευνητικών εργαλείων και περιβαλλόντων συνεργασίας. Το πρώτο σκέλος των σκέψεων αυτών εκκινά από την εμπειρία της συμμετοχής της Εθνικής Πινακοθήκης-Μουσείου Αλέξανδρου Σούτζου στο πρόγραμμα της Europeana, ενώ το δεύτερο σχετίζεται με την ολοκλήρωση του προγράμματος «Δημιουργία ψηφιακής βιβλιοθήκης στην Εθνική Πινακοθήκη: Ένας πρωτοποριακός διαδικτυακός τόπος για τη βιβλιοθήκη της Εθνικής Πινακοθήκης».

Μια σύντομη αναφορά στην υπόθεση της Europeana πρώτα: πρόκειται για μια διαδικτυακή πύλη η οποία λειτουργεί ως interface (διεπαφή) για περισσότερα από 43.000.000 αντικείμενα μέχρι αυτή τη στιγμή, όπως πρόσφατα ανέφερε σε μια παρουσίαση του project στην Αθήνα ο διευθύνων Harry Verwayen. Βιβλία, αρχειακό υλικό, έργα προερχόμενα από τα πεδία των εικαστικών τεχνών, της αρχιτεκτονικής, της φωτογραφίας, του κινηματογράφου, της μουσικής, του θεάτρου, του χορού, του design, του φαγητού και του ποτού, της μόδας (σίγουρα υπάρχουν και τομείς που μου διαφεύγουν -ούτως ή άλλως πρόκειται για πρόγραμμα εν εξελίξει), με τα μεταδεδομένα τους, έχουν συγκεντρωθεί κατά τη διάρκεια των τελευταίων έξι ετών με την πρόθεση να συγκροτηθεί το μεγαλύτερο μουσείο / βιβλιοθήκη / αρχείο στον κόσμο σε ψηφιακό περιβάλλον, με υλικό που αντλείται από και συγκεντρώνεται στην Ευρώπη (αντίπαλο δέος κατά μία έννοια του Google Art Project). Από τα 43 εκατομμύρια αντικείμενα

που έχει συγκεντρώσει η Europeana, 500.000 προέρχονται από την Ελλάδα -με τα metadata που τα αφορούν να έχουν εξασφαλίσει CC-0 license (που σημαίνει πως είναι απολύτως ανοιχτά και διαθέσιμα) -10.000 περίπου από τα αντικείμενα αυτά προέρχονται από τις συλλογές της Εθνικής Πινακοθήκης (η οποία συμμετέχει στην κοινοπραξία για την «Ψηφιοποίηση της σύγχρονης τέχνης» [DCA - digitizing contemporary art] και στο Δίκτυο Βέλτιστων Πρακτικών, Europeana Inside [EU-Inside Best Practice Network]).

Στην Europeana συμμετέχουν περισσότεροι από 3.000 θεσμικού χαρακτήρα οργανισμοί -νομικά πρόσωπα διαφόρων ειδών- και 1.800 περίπου φυσικά πρόσωπα. Όπως εμφατικά ανέφερε ο Verwayen, η πολιτιστική βιομηχανία είναι η 3^η μεγαλύτερη στην Ευρώπη, το 4,2% του ευρωπαϊκού gdp στο επίπεδο της αγοράς εργασίας (ποσοστό που αντιστοιχεί σε 535,9 δις ευρώ και σε περισσότερους από 7 εκ. εργαζόμενους -παρεμπιπτόντως, στην 1^η θέση της ίδιας κατάταξης βρίσκονται οι κατασκευές και στη 2^η η βιομηχανία τροφίμων).

Σ' ένα περιβάλλον οικονομικής κρίσης και παράλληλα κρίσης ταυτότητας της Ευρώπης, η Europeana επιδιώκει να συνδέσει και ταυτόχρονα να λειτουργήσει υποστηρικτικά για τις επιμέρους εθνικές πολιτιστικές στρατηγικές -μεταξύ των πρωταρχικών της στοχεύσεων η καθιέρωση της «προνομιακής βιτρίνας» στην οποία έχουν τη δυνατότητα να εμφανιστούν τα αντικείμενα που περιλαμβάνει, αυξάνοντας έτσι την ορατότητα, την προβολή και τον αντίκτυπο των συλλογών των οργανισμών που συμμετέχουν σε αυτή. Η επισκεψιμότητά της φτάνει τα 6.000.000 και πολλαπλασιάζεται σε συνάρτηση με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ή τη δυνατότητα αναγωγής/σύνδεσης του υλικού με την Wikipedia, τον 5^ο δηλαδή παγκοσμίως σε επισκεψιμότητα ιστότοπο.

Η εμπειρία της επίσκεψης σε αυτό το ψηφιακό μουσείο, η είσοδος στη μεγάλη ψηφιακή βιβλιοθήκη, έχει ιδιαίτερη σημασία για τους διοργανωτές της Europeana -έτσι, το κεντρικό της portal επανασχεδιάστηκε πρόσφατα, καθώς κρίθηκε ότι δεν ήταν και το πιο δυνατό της σημείο, ενώ μεγάλες διακριτές θεματικές ενότητες, αφιερωμένες αντίστοιχα στη μουσική και την ιστορία της τέχνης, θα λανσαριστούν το φθινόπωρο του 2015. Εξάλλου η Europeana δεν φιλοδοξεί να είναι απλώς ένα αποθετήριο ψηφιακών εικόνων (thumbnail images) και συνδέσμων (links) στις υψηλής ποιότητας αναπαραγωγές τους ή συρραφή (μετα)δεδομένων. Η θεματική αξιοποίηση και η ερμηνεία του υλικού που συγκεντρώνει βρίσκονται προοδευτικά πολύ ψηλά στη λίστα των

προτεραιοτήτων της επίσης. Ένα πρώτο σημαντικό δείγμα γραφής δόθηκε μέσω της ψηφιακής θεματικής έκθεσης για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο -με τίτλο: “Europeana 1914-1918 - untold stories & official histories of WW1”.

Η Europeana βασίζεται και προωθεί την ιδέα της πολιτιστικής και οικονομικής ενότητας που χρειάζεται η Ευρώπη - συμμετοχή στην κοινότητα, αίσθημα του ανήκειν σε μία κοινότητα. Πέρα από τον προφανή συνειρμό με το σχήμα του Benedict Anderson, η υπόθεση της κοινότητας, η καλλιέργεια του αισθήματος του συνανήκειν, δεν εδράζεται σε έναν αφηρημένο ιδεαλισμό αλλά με πολύ συγκεκριμένα οικονομικά κριτήρια, αφορά ειδικότερα εκείνους που εργάζονται στο πεδίο του πολιτισμού -επαγγελματίες των μουσείων, επιμελητές, βιβλιοθηκονόμους, αρχειονόμους καθώς και ψηφιακούς ακτιβιστές, wiki-παιδιστές, επιχειρηματίες start-up. Καλύτερη δικτύωση σημαίνει ισχυρότερες συνεργασίες, πολύ καλύτερες πιθανότητες χρηματοδότησης και συγχρόνως περιορισμό δαπανών για μια σειρά από δράσεις (εφόσον σε αυτές συμμετέχουν περισσότεροι). Οι προερχόμενοι από την Ελλάδα εταίροι της Europeana είναι 33 με 33 διαφορετικά projects και έχουν συνολικά αποσπάσει μέχρι σήμερα 6.999.976 ευρώ ευρωπαϊκής χρηματοδότησης.

Σε αντίστοιχη κατεύθυνση κινούνται και οι διαρκείς προσπάθειες για την απαλλαγή από τα πνευματικά δικαιώματα και την ελεύθερη πρόσβαση στο υλικό, οι απόπειρες συγκρότησης κοινών εργαλείων για τη διαχείριση δικαιωμάτων και αδειοδότησης. Το άνοιγμα του Rijksmuseum, για παράδειγμα, αναφορικά με την παραχώρηση των δικαιωμάτων των σημαντικότερων έργων των συλλογών του έγινε σε αυτό το πλαίσιο. Από τον Ιανουάριο του 2016 η Europeana θα προσφέρει και υπηρεσίες cloud.

Αναφορικά τώρα με την πραγματοποίηση του δεύτερου προγράμματος, «Δημιουργία ψηφιακής βιβλιοθήκης στην Εθνική Πινακοθήκη: Ένας πρωτοποριακός διαδικτυακός τόπος για τη βιβλιοθήκη της Εθνικής Πινακοθήκης» - εδώ έχουμε μια τελείως διαφορετική υπόθεση, που υλοποιήθηκε με πόρους προερχόμενους από ΕΣΠΑ. Το πρόγραμμα έδωσε την δυνατότητα να δημιουργηθεί μια αυτόνομη ιστοσελίδα στο πλαίσιο της επίσημης ιστοσελίδας της ΕΠΜΑΣ, αναφερόμενης αποκλειστικά στη Βιβλιοθήκη και το Αρχείο της Εθνικής Πινακοθήκης. Σε αυτή παρουσιάζονται η ιστορία της

συγκρότησης της Βιβλιοθήκης και του αρχείου της ΕΠΜΑΣ και επίσης παρατίθενται οι παρεχόμενες υπηρεσίες.

Η μεγαλύτερη συνεισφορά του προγράμματος όμως είναι ότι επέτρεψε το άνοιγμα των συλλογών της Βιβλιοθήκης και του Αρχείου της Εθνικής Πινακοθήκης, που μέχρι πρότινος ήταν προσβάσιμες μόνο με την επιτόπια χρήση του αναγνωστηρίου.

Με την ανάδειξη του ιστότοπου της Βιβλιοθήκης σε αυτόνομη, δυναμική ενότητα της ιστοσελίδας της ΕΠΜΑΣ, δύο παλαιότερα συστήματα διαχείρισης συλλογών που χρησιμοποιούνται στο μουσείο εδώ και μία δεκαετία περίπου, του Museum Plus (PostScriptum) για τα έργα τέχνης και του Advance για τα βιβλία, προβάλλονται πια σε κοινό χώρο, χάρη στην εφαρμογή Catmining (Elidoc). Σε αυτό το συγκροτημένο περιβάλλον πληροφόρησης για ζητήματα που άπτονται κυρίως της ιστορίας της νεότερης ελληνικής τέχνης, ο ερευνητής μπορεί, με μία αναζήτηση, να ανακτήσει εγγραφές ταυτόχρονα από τη συλλογή των έργων τέχνης (ζωγραφική, γλυπτική, σχέδια, χαρακτική) και της βιβλιοθήκης (βιβλία, αποδελτιωμένα άρθρα, φυλλάδια-προσκλήσεις, αρχεία, ανάτυπα). Εκτός όμως από την βιβλιογραφική αναζήτηση, η ιστοσελίδα περιλαμβάνει και ένα μεγάλο μέρος της συλλογής, το οποίο έχει ψηφιοποιηθεί (ενδεικτικά: αποκόμματα εφημερίδων εικαστικού περιεχομένου από το 1900 έως το 1970, φυλλάδια και προσκλήσεις εκθέσεων Ελλήνων καλλιτεχνών στην Ελλάδα και το εξωτερικό από το 1875 έως σήμερα, εξαντλημένοι καταλόγοι εκθέσεων της Εθνικής Πινακοθήκης και αρχειακές συλλογές βρίσκονται στη διάθεση του ερευνητή).

Για παράδειγμα, το αρχείο άρθρων εφημερίδων γνωστό και ως Άργος του Τύπου, ψηφιοποιήθηκε και αποδελτιώθηκε, συγκροτώντας μία επιμέρους βάση δεδομένων όπου ο χρήστης μπορεί να αναζητήσει τα άρθρα που τον ενδιαφέρουν κατά συγγραφέα, τίτλο άρθρου, τίτλο εφημερίδας ή περιοδικού, καλλιτέχνη, ημερομηνία έκδοσης ή λέξη κλειδί.

Σημαντικό κομμάτι, ακόμα, του έργου αποτελεί η ηλεκτρονική καταγραφή του έως τώρα χειρόγραφου καταλόγου των 50.000 δελτίων, των αποδελτιωμένων άρθρων περιοδικών και ανατύπων από τον 19ο αιώνα έως σήμερα κατά Έλληνα καλλιτέχνη. Αν και το αρχείο αυτό δεν είναι ψηφιοποιημένο υπάρχει η δυνατότητα ανάκτησης ψηφιακών δεδομένων μέσω εξωτερικών συνδέσμων με άλλους φορείς (όπως το Πανεπιστημίου Πάτρας και το Εθνικό Κέντρο Βιβλίου).

Μέσω του ιστότοπου τέλος δίνεται δυνατότητα περιήγησης στις αρχειακές συλλογές του Μουσείου, μεγάλο τμήμα των οποίων επίσης ψηφιοποιήθηκε και τεκμηριώθηκε για τις ανάγκες του προγράμματος. Σε μια προσπάθεια να αναδειχθούν όσο το δυνατόν περισσότερες πτυχές των αρχειακών συλλογών ώστε ο επισκέπτης να αποκτήσει μια όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα του τί μπορεί να περιέχει το Αρχείο ενός Μουσείου επιλέχθηκαν σε πρώτη φάση αντιπροσωπευτικά τεκμήρια σε διαφορετικά υποστρώματα, -αφίσες, έγγραφα, φωτογραφίες και αντικείμενα-, τα οποία μπορεί να δει κανείς μέσα από το τμήμα των Ψηφιακών Συλλογών. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην τεκμηρίωση της συλλογής φωτογραφιών ελλήνων και ξένων φωτογράφων, η οποία προέρχεται κυρίως από δωρεές προς το Μουσείο και παρέμενε έως σήμερα ουσιαστικά άγνωστη στο ερευνητικό κοινό. Προτεραιότητα δόθηκε στις φωτογραφίες του 19^{ου} αιώνα οι οποίες διατίθενται σχεδόν στο σύνολό τους μέσα από τον ιστότοπο, ενώ ο επισκέπτης θα έχει σταδιακά στη διάθεσή του περισσότερες φωτογραφικές αρχειακές ενότητες. Για την παρουσίαση των αφισών επιλέχθηκαν αρχικά, τμήμα της καμπάνιας του ΕΟΤ από το 1947 και μετά, στην οποία συνέβαλαν με έργα τους ζωγράφοι, φωτογράφοι και χαρακτές της εποχής, καθώς και τμήμα της συλλογής αφισών του Αλέξανδρου Μπενάκη, η οποία δωρήθηκε στο Μουσείο και αναδεικνύει την πολιτική χρήση της αφίσας στην Ελλάδα από την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων και μετά. Αξίζει ακόμη να αναφερθεί η λειτουργία της εφαρμογής των ψηφιακών εκθέσεων -σύντομων δηλαδή ιστοριών βασισμένων σε τεκμήρια από τις αρχειακές συλλογές. Μέσω αυτών γίνεται προσπάθεια να αναδειχθούν οι συλλογές ακολουθώντας συγκεκριμένα αφηγηματικά σχήματα και να τονιστεί η άρρηκτη σχέση τους με την ιστορία αλλά και την τρέχουσα δραστηριότητα του Μουσείου. Τα θέματα των τριών πρώτων ιστοριών αφορούν την ιστορία του κτηρίου της Πινακοθήκης -με αφορμή την υλοποίηση των σχεδίων επέκτασης που βρίσκονται σε εξέλιξη-, τις πρώτες μεγάλες δωρεές προς το Μουσείο -οι οποίες αποτέλεσαν και τη βάση της μετέπειτα συλλογής-, και τον γλύπτη Γιαννούλη Χαλεπά, με υλικό που προέρχεται από πρόσφατη δωρεά προς το Μουσείο, και τεκμηριώνει το έργο ενός από τους σημαντικότερους δημιουργούς της νεοελληνικής τέχνης. Η ιστοσελίδα της βιβλιοθήκης και του αρχείου της Εθνικής Πινακοθήκης εμπλουτίζεται διαρκώς με νέο υλικό.

Όσα αναφέρθηκαν σε σχέση με τα δύο διαφορετικού χαρακτήρα προγράμματα που υλοποίησε η Εθνική Πινακοθήκη είναι προφανώς μέρος ενός μεγαλύτερου ψηφιακού οικοσυστήματος που συγκροτείται τα τελευταία χρόνια (δεκαετίες ίσως πια;) και στην Ελλάδα, εμπλουτιζόμενο καθημερινά, χωρίς ωστόσο έναν ευρύτερο εθνικό σχεδιασμό, συντονισμό των προσπαθειών, ένα εθνικό ρυθμιστικό πλαίσιο του ψηφιακού ανοίγματος του περιεχομένου, που χρηματοδοτείται από δημόσιους πόρους, ευρωπαϊκούς και εθνικούς.

Συμμετέχουμε σίγουρα, γνωρίζουμε όμως όλοι τι ακριβώς κάνουμε; Και σε ποιο βαθμό;

Ανοιχτά πρότυπα, ανοιχτό λογισμικό, ανοιχτό περιεχόμενο, ανοιχτά δεδομένα, ανοιχτή διακυβέρνηση, άδειες creative commons, ανοιχτές εκπαιδευτικές πηγές, ανοιχτός σχεδιασμός (τεχνολογίες ανοιχτού υλικού κ σχεδίων -open hardware & design). Τι σημαίνει εντέλει ανοιχτό και επαναχρησιμοποιήσιμο πολιτιστικό περιεχόμενο για τους μουσειακούς οργανισμούς; Ποιες δεξιότητες πρέπει να καλλιεργούμε οι επαγγελματίες των μουσείων τη σημερινή, ψηφιακή, εποχή; Πόσο ψηφιακά εγγράμματοι είμαστε; Όλα τα παραπάνω “ανοιχτά” διασφαλίζουν και έναν πραγματικά ανοιχτό τρόπο σκέψης; Δεν είμαι καθόλου βέβαιη. Έχουμε ακόμη να ξεπεράσουμε πολλές αγκυλώσεις που -τις περισσότερες φορές- γεννά ο προερχόμενος από τις ανασφάλειες της ανεπάρκειας συντηρητισμός (η ανεπάρκεια μάλιστα βαφτίζεται πολύ συχνά “άποψη”).

Πέρα από την εξοικείωση με τις τεχνολογίες, τη μηχανική χρήση συστημάτων ψηφιακής τεκμηρίωσης, πόσο έτοιμοι είμαστε να μετασχηματίσουμε επί της ουσίας τον τρόπο σκέψης μας;

Πόσο έτοιμοι είμαστε να συμβάλλουμε ώστε το πολύτιμο υλικό που συγκεντρώνεται σε πύλες όπως η Europeana να μετασχηματιστεί σε τροφή για σκέψη, σε γνώση, σε ιστορία, να μην εξαντληθεί σε παρέλαση τεκμηρίων συσχετισμένων στο πλαίσιο μιας παρωχημένης αιτιοκρατικής αλληλουχίας διαφόρων φάσεων του Δυτικού πολιτισμού; Να γίνει σαφής δηλαδή η αίσθηση του ιστορικού χρόνου και η ιστορικότητα της προτεινόμενης συλλογικής πολιτιστικής ευρωπαϊκής ταυτότητας, ως προς την ίδια την επινοήσή της;

Ακόμη, εμπλουτίζοντας τις ψηφιακές υποδομές της έρευνας στις ανθρωπιστικές επιστήμες -με αφορμή την περίπτωση του ιστότοπου της Βιβλιοθήκης και του Αρχείου της ΕΠΜΑΣ αυτή η σκέψη- πόσο έτοιμοι είμαστε να σκεφτούμε την ιστορία της τέχνης ως ψηφιακή και όχι απλώς ως ψηφιοποιημένη, ειδικά μέσα στο ελληνικό ακαδημαϊκό περιβάλλον, όπου η ιστορία της τέχνης επιχειρεί να βρει την ταυτότητά της ως discipline τα τελευταία μόλις χρόνια, απεγκλωβιζόμενη από αδιάφορες τεχνοκριτικού χαρακτήρα βερμπαλιστικές περιγραφές, που καμία σχέση δεν έχουν προφανώς με την επιστήμη της ιστορίας;

Η συνάντηση ιστορίας της τέχνης και τεχνολογίας διευρύνει το γνωστικό αντικείμενο και τις μεθόδους της πρώτης, σε συνέχεια και του προηγούμενου σημαντικού ανοίγματος που επιχειρήθηκε ήδη από τη δεκαετία του 1970 με την αποκαλούμενη νέα ιστορία της τέχνης - κυρίως την προοδευτική μετατόπιση του ενδιαφέροντος σε ένα διαφορετικό πια πεδίο, το πεδίο του οπτικού πολιτισμού (visual culture, visual studies). Κατά πόσο, αναρωτιέται η Johanna Drucker, μπορεί η ψηφιακή τεχνολογία να αποτελέσει για την επιστήμη της ιστορίας της τέχνης αλλαγή παραδείγματος, να επαναπροσδιορίσει οντολογικά τον ορισμό του έργου τέχνης, να βάλει στη συζήτηση νέα ερευνητικά ζητήματα; Καθώς τα ψηφιακά αποθετήρια θα πολλαπλασιάζονται, θα μεγαλώνουν και θα εμπλουτίζονται, βασικό εφαλτήριο κριτικής διαχείρισης των υφιστάμενων αλλαγών συνιστά, σύμφωνα πάντα με την Drucker, η συνειδητοποίηση ότι η ψηφιοποίηση είναι προφανώς μια διαμεσολαβημένη διαδικασία, αξιοποιεί μια σειρά από παραμέτρους, που επίσης δεν είναι ουδέτερες, επομένως σκόπιμο είναι να μας απασχολεί ως τέτοια, ως μέσο ερμηνείας και όχι αναπαράστασης του κόσμου.